

Kritické diskusie osemdesiatych rokov na pôde Zväzu slovenských spisovateľov

Prípad Náprstok

PETER ZAJAC, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

ZAJAC, P.: The Critical Discussions of the 1980s at The Union of Slovak Writers. The „Thimble“ Case
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 60, 2013, No 5, p. 397 – 408.

In the early 1980s the Union of Slovak Writers witnessed an attempt to hold more discourse-oriented discussions. The article views them against a background of three time horizons – from the perspective of real free democratic discussion after 1989, against a background of the polemics and discussions of the 1960s tending towards free discussion, although not exceeding the contemporary limits of „Socialism with a Human Face“, and against a background of inferior discourse situation in the 1970s.

Viewing the critical discussion about the collection of short stories *Náprstok/Thimble* (1985) by Dušan Dušek, which took place at the Union of Slovak Writers and was published in the magazine *Romboid* (1986/6), well demonstrates the contemporary limits of the critical discussions in the 1980s hardly being more than just attempts at decanonized reconfirmation of the notion Socialist Realism.

Key words: free discussion, controlled discussion, Socialist Realism, Socialist literature

Jednou z vlastností literárnych diskusií prebiehajúcich v sedemdesiatych rokoch bola ich inferiornosť. Odohrávali sa v literatúre, „znormalizovanej“ na základe Poučenia z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ v decembri 1970,¹ od ktorého sa odvíjali kľúčové dobové podujatia, zjazdy Zväzu slovenských spisovateľov, vedecké konferencie typu *Socialistický realizmus 1973* v Olomouci a v Banskej Bystrici.² Tie *rozpracovávali* uznesenia zjazdov a orgánov Komunistickej strany Československa a Komunistickej strany Slovenska a stávali sa ideologickými inštrukciami pre riadené literárne a literárnovedné diskusie.

Začiatkom osemdesiatych rokov vznikol na pôde Zväzu slovenských spisovateľov pokus o diskurzívnejšiu podobu literárnych diskusií. Počas celých osemdesiatych rokov

¹ ROSENBAUM, Karol: Prvá fáza prekonávania dôsledkov pôsobenia pravice v literatúre (1969 – 1970). In: ROSENBAUM, Karol (zostavovateľ): *Dejinné poučenie KSČ a literatúra*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1986, s. 67.

² TOMČÍK, Miloš: Socialistický realizmus v slovenskej literatúre a literárnej vede sedemdesiatych rokov. In: ROSENBAUM, Karol (zostavovateľ): *Dejinné poučenie KSČ a literatúra*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1986, s. 122 – 150.

ich reprezentoval rad podujatí, publikovaných v literárnom mesačníku *Romboid* pod názvom *Kritici diskutujú o...* (1981/3 o Strážayovej *Paline*, 1981/7 o Šikulovej *Vilme*, 1983/1 o Slobodovom *Rozume*, 1983/4 o Jánovi Ondrušovi, 1983/7 o Františkovi Miko-
vi, 1983/8 o antológii *Srdce ako slnce*, 1983/9 o Arpádovi Tőzsérov, 1983/10 o Tomášo-
vi Janovicovi, 1983/12 o Vincentovi Šabíkovi, 1984/2 o Jánovi Števčekovi, 1984/3 o Pet-
rovi Glockovi, 1984/10 o Mihálikovej *Účasti*, 1984/11 o Kováčikovom *Medzimeste*,
1985/1 o Andrejovi Ferkovi, 1985/8 o Petrovi Jarošovi, 1985/10 o Dušanovi Mitanovi,
1985/12 o Antonovi Hykischovi, 1986/4o Belovi Kapolkovi, 1986/5 o Jozefovi Puškášo-
vi, 1986/6 o Dušanovi Dušekovi, 1986/7 o dramatických debutoch, 1986/8 o Jozefovi
Zbihlejovi, 1986/11 o Lajosovi Grendelovi; 1987/3 Brnianski a bratislavskí kritici disku-
tujú o Andruškovi a Štěpánovi, 1987/5 o Ivanovi Hudecovi, 1988/4 o Slobodovi, 1988/5
o Jánovi Števčekovi, 1989/1 o Lászlóvi Cselényim, 1989/2 o *Modrom vrchu* Ivana Štrpku,
1989/4, Brnianski a bratislavskí kritici diskutujú o Z. Zapletalovi a J. Lenčovi, 1989/10
o Štefanovi Moravčíkovi, 1989/11, Brnianski a bratislavskí kritici diskutujú o Jánovi Bu-
zássym a Ivovi Odehnalovi). Okrem týchto diskusií prebehla diskusia o knihe Ľubomíra
Feldeka *Homo scribens*, ktorá však nebola publikovaná.³

Nejde o enumeratívnu, ale o povahu diskusií a o to, kto, kedy a o kom diskutoval, respektíve kto nediskutoval a o kom sa nediskutovalo. Z tohto hľadiska je z mien disku-
téroov zrejme, že diskusie sa začali postupne otvárať aj pre literárnych kritikov, ktorí ne-
boli členmi Zväzu slovenských spisovateľov, ale do konca roku 1989 sa na nich nezúčast-
ňovali kritici najmladšej generácie ani kritici vytesnení mimo verejný literárny diskurz
ako Milan Hamada, Michal Gáfrik, Ivan Kadlečík, Július Vanovič či Michal Nadubinský
a že sa v diskusiách nehovorilo ani o jednej knihe ineditného autora. Účasť mladej literár-
nej kritiky na verejnom literárnom živote bola po roku 1970 regulovaná a ineditní autori
boli z verejného literárneho života vytesnení, pokiaľ verejne neodvolali svoje stanoviská
z konca šesťdesiatych rokov. To stanovovalo ideologicky regulované rámce týchto disku-
sií, a v tomto zmysle a minimálne kvôli autocenzúre diskutéroov neboli nikdy pred rokom
1989 úplne slobodné. Diskusie a polemiky o problémoch postavenia literatúry a kultúry
v spoločnosti začali prebiehať v rámci verejného diskurzu fakticky až v rokoch 1988 –
1989 v literárnom mesačníku *Slovenské pohľady* s novou redakciou na čele so šéfredak-
torom Rudolfom Chmelom, jeho zástupcom Jánom Štrasserom a redaktormi Milanom
Šútovcom, Milanom Zemkom a Valérom Mikulom a do istej miery, vyplývajúcej zo zlo-
ženia redakcie, aj v novozaloženom *Literárnom týždenníku* na čele s Vincentom Šabíkom
a jeho zástupcom Ivanom Štrpkom. Ineditné časopisy, v oblasti literatúry a kultúry najmä
Fragment-K (redaktori Oleg Pastier, Ivan Hoffman a Martin Milan Šimečka), vychádzali
až do novembra 1989 ako samizdaty.

Ak máme diskusiám na pôde Zväzu slovenských spisovateľov porozumieť, musíme
si uvedomiť ich viacnásobnú perspektívu. V prvom rade ich treba vidieť na pozadí sku-
točne slobodnej, demokratickej diskusie, možnej na základe ústavných práv, zaručujúcich
slobodu prejavu a právo na informácie, právo pokojne sa zhromažďovať a právo slobod-

³ Diskusia prebehla 12. októbra 1982 na pôde Zväzu slovenských spisovateľov, bola zaznamenaná a pre-
písaná, ale publikovaná v *Romboide* už nebola, zrejme v dôsledku sporov medzi členmi Predsedníctva
ÚV KSS Ľudovítom Pezlárom a Miroslavom Válkom. Jej text mi dal k dispozícii Rudolf Chmel.

ne sa združovať. Tieto práva sa dnes už chápu bezpríznakovo, ale tvoria základný rozdiel oboch situácií. Práve z tohto hľadiska je osobitne zaujímavý spätný pohľad na diskusie sedemdesiatych a osemdesiatych rokov z dnešnej perspektívy. Ak sa totiž v deväťdesiatych rokoch vnímala situácia pred rokom a po roku 1989 diskontinuitne a ako cezúra, v poslednom čase sa objavuje výrazná tendencia prezentovať obe situácie ako kontinuitu. Na jednej strane sa „milosrdne“ zabúda na skutočnú povahu sedemdesiatych a osemdesiatych rokov, na strane druhej narastá miera kultúrnej kritiky situácie po roku 1989, čo vedie až k stieraniu rozdielov medzi oboma situáciami.⁴

Druhý horizont osemdesiatych rokov vytvárajú diskusie a polemiky šesťdesiatych rokov, keď sa v slovenskej kultúre a literatúre diskurzívny priestor postupne otváral, no nevedel k zmene rámca a nedosiahol stav, v ktorom by došlo k *výmene jazyka*, ako o tom hovoril Jiří Gruša: „*Pro mě je právě rok 1964 rokem definitivního odpoutání od této terminologie, zahozením té* (marxistickej, pozn. P. Z.) *veteše.*“⁵ V slovenskej kultúre skôr platilo to, čo pomenoval Milan Hamada v súvislosti so svojím literárnokritickým pôsobením v šesťdesiatych rokoch ako *smerovanie*: „*Od začiatku som 60. roky pokladal za proces, ktorý smeroval k postupnej premene totalitnej spoločnosti na demokratickú.*“⁶

Keby som mal použiť jazyk Oskára Čepana, dalo by sa povedať, že v slovenskom kultúrnom prostredí prestalo v šesťdesiatych rokoch platiť sedimentovanie, „*pri ktorom sa postupne v chronologickej následnosti vertikálne vrstvia na seba stále nové a nové sedimenty*“, ale v dôsledku „*silného tangenciálneho tlaku sa horizontálne začali presúvať celé komplexy vrstiev*“, no nedošlo k situácii, v ktorej by sa presadili procesy, pri ktorých „*sa všetko dáva do horizontálneho i vertikálneho pohybu, chaoticky sa premiešavajú staršie i novšie vrstvy*“.⁷ Toto stanovisko sformuloval v českom kultúrnom prostredí spätne, už po okupácii Československa v auguste 1968 v spore s Milanom Kunderom Václav Havel v úvahe *Český úděl?*, kde kladie otázku, či vydržali tie hlavné, základné veci „*z nichž by mělo všechno ostatní vyplývat a které by to měli zaručovat. Vydržela například svoboda slova a svoboda shromažďovací? Vydržela naděje na otevřenou a veřejně kontrolovanou politiku a skutečně demokratický způsob vlády? Vydržela naděje na legální politickou pluralitu, takovou, která se neuskutečňuje jen cestou zákulisních intrik? Vydržela opravdu naděje na ekonomickou přestavbu – se vším, co to obnáší? Vydržela naděje na suverénní zahraniční politiku? Vydržela naděje na morálně pracovní obrodu národa?*“⁸

⁴ Najvýraznejším slovenským kultúrnym kritikom situácie po roku 1989 je hudobný skladateľ a esejista Roman Berger. V súbore esejí a článkov *Cesta s hudbou* (BERGER, Roman: *Cesta s hudbou*. Bratislava : Hudobné centrum, 2012) ju chápe ako „pseudodemokratický formalizmus“, „akúsi obludnú hru na demokraciu“ (s. 372), ideológiu neoliberalizmu pokladá za rovnako „totalitnú“, ako bola tá boľševická a rovnako „normalizačná“ (s. 397), hovorí o „pokroku“, ktorý nás doviedol do stredoveku (s. 431) či o „postdemokratickom neofeudalizme“ (s. 476).

⁵ HVÍŽDALA, Karel: *Grušova hlídka na Rýnu. Rozhovory z let 1983 – 2011*. Praha : Mladá fronta, 2011, s. 31.

⁶ HAMADA, Milan: Som človek písanej kultúry. In: *Odpovede*. Levice : Koloman Kertész Bagala, 2013, s. 33 (Rozhovor s Pavlom Matejovičom a Petrom Muránskym, pôvodne 2004).

⁷ ČEPAN, Oskár: Vzťahy v literárnom vývine. In: *Literárnoteoretické state*. Bratislava : Veda, 2003, s. 77.

⁸ HAVEL, Václav: Český úděl? In: *O lidskou identitu*. Praha : Rozmluvy, 1990, s. 196, pôvodne in: *Tvář*, roč. IV, č. 2, únor 1969, s. 30 – 33.

Uvažovanie v slovenskom kultúrnom kontexte šesťdesiatych rokov ostalo pri všetkej vnútornej diferenciacii a sporoch v rámcach, vymedzených pokusom o liberálnejšiu inováciu režimu. Postupne sa tým však začali prehľbovať názorové rozdiely medzi reprezentatívnymi predstaviteľmi slovenských a českých spisovateľov, ktorí začali tieto rámce prekračovať. Odrazilo sa to potom aj na ich odlišnom správaní v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch, ale i po roku 1989. Pôda pre *diferenciaciu* v rámci *toho istého* sa v slovenskej kultúre a literatúre v šesťdesiatych rokoch rozširovala, priestor pre *rozdiely* v rámci *iného*, čiže v rámci skutočne demokratickej, slobodnej diskusie sa však ani v šesťdesiatych rokoch nepresadil.

Na pozadí diskusií a polemík šesťdesiatych rokov nemožno rigidne riadené a regulované aktivity v sedemdesiatych rokoch pokladať za skutočné diskusie *sensu stricto*, natoľko boli ich rámce monoliticky uzavreté a exkludujúce. Okrem toho po zrušení *Kultúrneho života* a v roku 1969 jeho následovníka *Literárneho života* ako aj *Mladej tvorby* v roku 1970 a po zmenách v redakciách *Slovenských pohľadov* a *Romboidu* v rokoch 1971 – 1972 fakticky neexistovala pôda pre literárne diskusie. Z tohto hľadiska znamenali diskusie v *Romboide* v osemdesiatych rokoch pokus o rozšírenie diskurzívneho spektra formou riadených diskusií, ktoré prebiehali na inštitucionálnej pôde Zväzu slovenských spisovateľov. Oproti pomerom v sedemdesiatych rokoch znamenali rozšírenie možností, a tak sa aj súdobo vnímali. Boli však až do konca osemdesiatych rokov inštitucionálne plne regulované a odohrávali sa bez prítomnosti autorov, ktorí boli po roku 1970 vytesnení za hranice verejného publikovania. V tomto zmysle nedosiahli úroveň otvorených diskusií a polemík z druhej polovice šesťdesiatych rokov. Ostávali pod stálym ideologickým dohľadom kvalifikovaných dohliadačov. Redukcie a obmedzenia dezintegrovannej literatúry sa začali verejne tematizovať až v rokoch 1988 – 1989⁹ a k tým *hlavným, základným veciam*, teda k možnosti slobodne vyjadriť svoj názor, došlo až po novembri 1989. Ak však ešte v roku 2013 Vincent Šabík tvrdil o Milanovi Hamadovi, ktorý bol z ideologických dôvodov prepustený po roku 1968 zo zamestnania, že „*uprednostnil mlčanie a stia-*

⁹ V tejto súvislosti sa treba dotknúť najmä diskusie Situácia literatúry (Budmerice '89) in: *Slovenské pohľady*, roč. 105, 1989, č. 11, s. 2 – 32 a č. 12, s. 2 – 14, ktorá nadväzovala na články Milana Šútovca Začiatok sedemdesiatych rokov ako literárnohistorický problém in: *Slovenské pohľady*, roč. 105, 1989, č. 1, s. 29 – 43 a Evy Jenčíkovej s Petrom Zajacom Situácia súčasnej slovenskej literatúry in: *Slovenské pohľady*, roč. 105, 1989, č. 2, s. 45 – 71. Na diskusii v Budmericiach 16. mája 1989 sa zúčastnili s príspevkami L. Ballek, R. Chmel, J. Noge, J. Zambor, M. Hamada, J. Bžoch, M. Žiak, J. Štrasser, L. Feldek, S. Šmatlák, S. Chrobáková, K. Rosenbaum, I. Slimák, P. Bunčák, R. Bílik, F. Matejov, P. Zajac, B. Hochel, V. Mikula, M. Bútora, I. Sulík, R. Kotian, Š. Moravčík, M. Žiak. Perex k diskusii napísal Milan Šútovec, ktorý komentoval aj polemický príspevok Vincenta Šabíka Spor o identitu in: *Literárny týždenník*, 1989, č. 29, s. 3, 6, a 7 ako aj článok vedúceho oddelenia ÚV KSS Rudolfa Juríka *Umenie politického boja* in: *Pravda*, 5. 8. 1989, z ktorého Šútovec citoval pasáž: „(...) na adresu oficiálnej politiky odznelo viacero negatívnych hodnotení. Zaujímavé je, že na ne nikto z renomovaných spisovateľov nereagoval – ani z tam prítomných. O to horšie je, že aj stranícke organizácie, či už vo Zväze slovenských spisovateľov, alebo na MK SSR mlčia, akoby sa ich problémy kritiky kultúrnej politiky strany a riadiacej štruktúry, t. j. MK SR a vlády, vôbec netýkali. Zaujímavé je, že sa ozývajú a pýtajú najmladšie generácie, vyslovujú svoje hodnotiace sudy, ale odpovedať nemá kto.“ Z Juríkovho textu je zrejmé bezradnosť a bezmocnosť aparátu ÚV KSS v lete 1989, keď už nebol schopný občiansky či stranícky postihnúť jednotlivých aktérov diskusie zákazom verejného vystupovania. V tom spočívala evidentná zmena nielen oproti sedemdesiatym rokom, ale aj oproti situácii ešte v polovici osemdesiatych rokov.

hol sa do zmysluplného ticha (knížnice)“,¹⁰ a pri Dominikovi Tatarkovi sa mu vynára otázka, ako to, že „ideológ obcovania prestal komunikovať s vlastnou kultúrou“ a vzdal sa „ako jej pastier ovečiek v prospech stovežatých celebrit“¹¹ a vytvára konštrukciu, že „disidenti nikdy nezvrátili diktatúru, skôr heretici vnútri jej aparátu (L. Kolakowski) (...) a ideologicky definovaný režim otvoreni odporcovia skôr utvrďovali“,¹² možno to chápať ako pokus jedného z hlavných dohliadačov o dodatočnú legitimizáciu vlastných postojov zo sedemdesiatych a osemdesiatych rokov.

Inštitucionálne diskusie osemdesiatych rokov na pôde Zväzu slovenských spisovateľov treba vidieť v týchto troch perspektívach. Na pozadí desaťročia *suchoty a nemoty* sedemdesiatych rokov znamenali bezpochyby isté uvoľnenie a minimálne pokus o vytvorenie – aj keď neúplnej – diskurzívnej atmosféry, voči diskusiam a polemikám šesťdesiatych rokov ostali regresívne a vzhľadom na rámce totalitného režimu, ktorý trestal slobodné vyjadrovanie, sa vôbec nedajú porovnávať so situáciou po roku 1989.

Zvnútra osemdesiatych rokov sú zaujímavé dva ďalšie problémy. Prvý predstavuje otázka dobových hraníc nielen v oblasti literárnej kritiky a vedy, ale aj v samotných literárnych textoch. S dobovými rámcami „socialistického realizmu“ a „socialistickej literatúry“ súvisí aj celý dobový systém cenzúry a autocenzúry, spolupráce s ŠtB, štátnej a straníckej kontroly od lektorských a superlektorských posudkov v samotných vydavateľstvách cez kontrolné mechanizmy vo Zväze slovenských spisovateľov, v štátnych inštitúciách ako Slovenský úrad pre tlač a informácie¹³ alebo Slovenské ústredie knižnej kultúry. Celý systém zaštitňovali posudky pre ÚV KSS.¹⁴ Mnohé z vydavateľských super-

¹⁰ ŠABÍK, Vincent: Dominik Tatarka – „performer“ na najvyššom poschodí literatúry“. In: *Slovenské pohľady*, ročník IV (129), 2013, č. 7 – 8, s. 93.

¹¹ Tamže, s. 86.

¹² Tamže, s. 94.

¹³ TUŠER, Andrej: Systém a typológia tlače. In: *Otázky žurnalistiky*, 1997, č. 4, s. 267: „V prvej polovici päťdesiatych rokov boli časté zásahy Štátneho tlačového dozoru, ktorý vznikol v roku 1953 (od roku 1967 ho nahradila Ústredná publikačná správa) a bol aj nástrojom kultových metód v oblasti novinárstva. Z pôvodného určenia na ochranu štátneho, hospodárskeho a služobného tajomstva sa zmenil na politickú cenzúru. (...) Dňa 25. októbra 1966 prijalo Národné zhromaždenie nový tlačový zákon č. 81 Zb. o periodickej tlači a ostatných hromadných informačných prostriedkoch, ktorý nadobudol účinnosť dňom 1. januára 1967. Spolu s jeho novelou č. 86 z 28. marca 1990 Zb. je platný doteraz. Vládnym nariadením z 13. júna 1968 bol zrušený štatút Ústrednej publikačnej správy a zákon z 26. júna 1968 novelizoval tlačový zákon v tom zmysle, že cenzúra je nepripustná. Po vstupe vojsk Varšavskej zmluvy do Československa sa však situácia opäť zmenila. Uznesením vlády č. 292 z 30. augusta 1968 bol pri Predsedníctve vlády zriadený Úrad pre tlač a informácie, na Slovensku bol uznesením Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 167 zo 4. septembra 1968 zriadený Slovenský úrad pre tlač a informácie. Ich pôsobnosť bola potvrdená zákonom č. 127/1968 Zb. zo dňa 13. septembra 1968 o niektorých prechodných opatreniach v oblasti tlače a ostatných hromadných informačných prostriedkov. Tieto „prechodné“ opatrenia a činnosť úradov pre tlač a informácie trvali vyše dvadsať rokov, do jari 1990.“

¹⁴ Systém dozoru, štátnej a straníckej kontroly, ako aj vplyvu ŠtB v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch treba vecne preskúmať. Otázne je, v akom stave sa nachádzajú archívy jednotlivých vydavateľstiev, bývalého Zväzu slovenských spisovateľov, štátnych inštitúcií a ÚV KSS. V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa však naplnila predpoveď Ivana Kupca z *Denníka 1962 – 1968* (Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1999, s. 115) zo záznamu z 1. marca 1963: „Rozner a Jesenská o „zrušení časopiseckej cenzúry“: za príspevky a líniu kultúrnych časopisov zodpovední vraj komunisti v nich. Hľadím na nich s nepredstieraným prekvapením. Vari nevidia, že výsledok zostáva tak či onak rovnaký a že ide len o presun cenzorského démona ex offio inter nos?“ – z moci úradnej na samotnú literárnu komunitu.

lektorských posudkov sa neuchovali, ale šlo o rozsiahlu činnosť cenzorskej povahy. Existujú osobné dobové svedectvá, niektoré sú prístupné v osobných archívoch jednotlivých autorov, ale minimálne dva markantné superlektorské posudky Vladimíra Mináča na román Jána Johanidesa *Marek koniar a uhorský pápež* a na román Dušana Kužela *Lampa* sú známe a známe sú aj ich rozdielne dopady. Johanidesov román vyšiel napriek Mináčovmu posudku, Kuželov kvôli nemu nevyšiel.

Významnú rolu hrala autocenzúra, ktorú nestanovovali direktívne štátne inštitúcie a stranické orgány, ale ukladali si ju samotné vydavateľstvá, médiá a autori. Niektoré rámce autori ponúkajúci rukopisy na verejné publikovanie neprekračovali (takouto hranicou bola napríklad invázia vojsk Varšavskej zmluvy do Československa v auguste 1968 a následná okupácia, tematizované verejne len ako „bratská pomoc“). Neprekračovala sa však najmä hranica, ktorá určovala základné rámce socialistického realizmu, jeho teleologickú povahu cieľa, ktorým malo byť zákonité smerovanie ľudských dejín do socializmu a komunizmu.¹⁵ Takéto hranice neplatili len na tematickej a estetickej makroúrovni textov, ale aj na ich mikroúrovni. Tabuizovala sa napríklad estetika škaredosti, spájaná často s osudmi ľudí infamných, nectných, zlopovešných, sexualita, obscenita a jurodivosť, ktorá sa presúvala do undergroundovej a širšie ineditnej oblasti, estetika krutosti, zdesenia, blasfémie a absurdnosti, vzťah Érosu a Thanatosu, zameranosť na úpadok ľudských síl a na smrť a všeobecnejšie na autobiografický spôsob písania a jeho fragmentárne naratívne stratégie. Cenzúra a následná autocenzúra sa však uplatňovala aj v autorských zásahoch do textov, ako o tom svedčia prípady románov Dušana Mitana *Koniec hry* (1984) a *Uršula* Rudolfa Slobodu (1988), ktoré boli ako latentný problém skryto prítomné aj vo vzájomných diskusiách o Dušanovi Mitanovi a Rudolfovi Slobodovi.

Tieto hranice neboli pevné. Počas osemdesiatych rokov sa posúvali, podobne ako sa znižovala miera represívnych a reštriktívnych zásahov, na ktoré už nemala štátna a stranická moc na sklonku desaťročia energiu a silu, a to jednak v dôsledku zmenených vonkajších podmienok v rámci sovietskej *perestrojky* a *glasnosti*, prebiehajúcej od polovice osemdesiatych rokov, ale aj v dôsledku rastúceho odporu autorov a úspešnosti ich subverzívnych stratégií. Ideologické inštrukcie a normy boli záväzné až do roka 1989, ale ak sa v sedemdesiatych a v prvej polovici osemdesiatych rokov rámce socialistického realizmu či socialistickej literatúry najmä obchádzali, v druhej polovici osemdesiatych rokov sa prestali rešpektovať a dodržiavať. Markantným príkladom sú v sedemdesiatych a začiatkom osemdesiatych rokov obchvatné žánrové stratégie únikov do inferiórnych žánrov, za aké sa pokladali detektívne a kriminálne žánre či sci-fi (Mitana, Vilikovský, Vášová), alebo neskoršie ironické využívanie stratégií socialistického realizmu na pôdoryse kanoizovanej formy päťdesiatych rokov vo forme paródie, travestie či pastišu (Pišťanek, Taragel, Otčenáš).

¹⁵ Vladimír Macura vo svojej úvahe Prípád „čúrajúciho chlapčeka“. Zapomenutý básnik Května Jaromír Jermář. In: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha: Academia, 2008, 256 – 270, tu s. 260 a s. 262 (pôvodne 1993) píše o básnikoch Května, že „vnímali svět jako jednotný proud skutečnosti, předem zorientovaný jednou provždy perspektivním usilováním socialismu“ a hovorí o prítomnosti ideologického konštruktú, o harmonizujúcom poriadku, ktorý bol „výrazně náchylný k ideologizaci, ochotně se představoval jako řád ‚socialistické tvorby‘ a ‚socialistické reality‘“.

Viacere zväzové diskusie, ktoré nenarážali pri diskutovaných textoch a autoroch na dobové rámce socialistického realizmu a ideologické rámce osemdesiatych rokov, ostávali vo vecnej rovine, ale pri textoch autorov, ktoré na tieto rámce narážali, dotýkali sa ich, zjavne ich prekračovali (Sloboda, Mitana, ale latentne aj v diskusiách o ďalších autoroch), alebo si ich vo svojich prózach vôbec nestanovovali, ale nedotýkali sa ich, ako v prípade Dušekovho súboru poviedok *Náprstok*, došlo nevyhnutne k ich tematizovaniu. Pre toto ostentatívne ignorovanie rámcov socialistického realizmu, dotýkanie sa alebo prekračovanie hraníc toho, čo sa dobovo pokladalo za jeho neprekročiteľný prah, sú však práve tieto diskusie príznačné pre situáciu osemdesiatych rokov.

Priebeh podujatia *Kritici diskutujú o Dušanovi Dušekovi*¹⁶ v roku 1986 vyznačuje túto situáciu v plnej obnaženosti. Diskusia je zaujímavá práve z hľadiska viacerých vrstiev archeologickej pamäti šesťdesiatych, sedemdesiatych, osemdesiatych a deväťdesiatych rokov. Vymedzuje konkrétne rámce, v ktorých sa vtedajšie zväzové diskusie pohybovali, lebo sa dotýka dobových hraníc chápania socialistického realizmu a otázky, či bol v slovenskej literatúre záväznou ideologickou inštrukciou až do konca roka 1989.

Tieto zistenia nie sú zanedbateľné, a to bol zrejme aj jeden z dôvodov, prečo zaradil Vladimír Petřík v roku 2012 túto dobovú diskusiu o Dušanovi Dušekovi do svojho výberu z jeho próz *Slamienka*. V prexe k diskusii uvádza: „V diskusii odznel na Dušekovu adresu aj kritický hlas, reprezentovaný Danielom Okálím. Okáli zastával názor, že Dušek ešte nie je socialisticko-realistický autor, pretože vo svojej tvorbe nehovorí o súčasnej socialistickej spoločnosti. Dušek sa tejto téme naozaj úspešne vyhýbal, a preto sa môže dnešok pokojne hlásiť k jeho dielu vo všetkých vývinových etapách.“¹⁷

Polemika vznikla na základe vstupného slova Júliusa Nogeho, ktorý ako základnú črtu próz Dušana Dušeka pomenoval vzťah historiky a histórie: „Ak Dušek upozorňuje, že historika nechce byť históriou, to neznamená, že nechce byť a nie je kúskom života, a koniec koncov i svojráznym kúskom histórie. Pravda, nie videnej a stvárnenej z nadhľadu a odstupu, z hľadiska pohybu dejín a premien veľkého sveta, ale z pohľadu akoby zdola, zvnútra každodenného sveta malého mestečka či veľkej dediny.“¹⁸ Nogeho úvaha tu implicitne korešponduje s esejou Milana Šimečka *O veľkých a malých dejinách* z toho istého času: „Veľké dejiny se zmocnily jazyka, kterým mluvi noviny, a učinili jej nesrozumitelným. (...) Pokouším se v těchto sloupcích vypovědět něco o sociální skutečnosti, která mě obklopovala a obklopuje. Vypovídám tedy i o době, protože se nevzdávám dějin, chci však mít přítom na paměti svéprávnost malých dějin a mluvit, pokud to ještě umím, jejich jazykem.“¹⁹

Šimečkova *Kruhová obrana* vyšla v roku 1985 ineditne v strojopisnej podobe Vaculíkovej Edice Petlice a v exilovom vydavateľstve Index. Noge tieto vydania zrejme nepo-

¹⁶ Kritici diskutujú o Dušanovi Dušekovi. In: *Romboid*, roč. XXI, 1986, č. 6, s. 21 – 32. Diskusiu uviedol vstupným textom Július Noge, na diskusii sa zúčastnili Lubomír Machala, Daniel Okáli, Vincent Šabík, Peter Glocko, Daniela Pauleová, Fedor Matejov, Lýdia Vadkertiová, Dušan Dušek.

¹⁷ Diskusiu publikoval knižne Vladimír Petřík vo výbere Dušana DUŠEKA *Slamienka*. Liptovský Mikuláš : Tranoscus, 2011, s. 167 – 179, tu s. 167.

¹⁸ Tamže, s. 167.

¹⁹ ŠIMEČKA, Milan: *O veľkých a malých dejinách*. In: *Kruhová obrana*. Bratislava : Artfórum, 2011, s. 16, prvé verejné vydanie v Arche (1991), pôvodne in: *Kruhová obrana*. Praha : Edice Petlice, 1985 a Kolín nad Rýnom : Index, 1985.

znal, ale Bachtinov koncept malých rečových žánrov všedného života bol už vtedy verejne prístupný aj u nás.²⁰ Dá sa povedať, že šlo o spoločné morfogenetické pole,²¹ aj keď v oddelených etážach, alebo o to, čomu hovoríme *dobová atmosféra*. Pravda, tu sa aj začínajú odlišnosti a rozdiely. Bachtin a Šimečka stavajú malé dejiny a malé rečové žánre do protikladu s falošnosťou veľkých dejín. Július Noge chcel dať Dušekove *historky* do súladu s veľkou *históriou*, čiže s rámcom a úbežníkom *dejinného cieľa* a takto ich chcel aj zaštitíť: „*V schopnosti vyvolávať nevšedný obraz všedného života je príťažlivosť Dušekovej prózy vôbec a knihy Náprstok zvlášť. Tu môže nasledovať ďalšia pochybovačná otázka: Je toto žiadaný typ súčasnej socialistickej prózy? Odpoveď môže byť jednoznačná: Áno, toto je alebo má byť jeden zo žiadaných typov súčasnej socialistickej prózy, ktorej nič ľudské nemôže byť cudzie.*“²²

Na túto anticipačne zaštitujúcu „kruhovú obranu“ Duška zareagoval Daniel Okáli s autoritou *posledného mohykána* davistickej generácie a ako jeden z najväčších strážcov čistoty socialistickeho realizmu. Vôbec sa pritom nezdržoval hľadaním jemných pojmových rozdielov medzi socialisticou literatúrou a socialistickým realizmom: „*Podľa Nogeho možno Duškovu prózu kvalifikovať ako jednu z možností socialistickeho realizmu. Všetci dobre vieme, čo je základnou požiadavkou socialistickeho realizmu: je to realistická metóda plus materialistický svetonázor. (...) Náprstok je román, ktorý upozorňuje na niektoré sociologické nedostatky a zobrazuje postavy podobné figúrkam, aké poznáme z každodenného života, ale ani po stránke estetickej, ani po stránke etickej neukazuje cestu vpred. Želal by som autorovi, aby svoj talent neuplytval len na pohľad zdola, ale aby uplatnil i pohľad zhora, aby jeho práca ukazovala i cestu, ktorou sa usiluje ísť socialistický realizmus.*“²³

Okáliho autoritu si nedovolil spochybniť ani jeden z diskutérov a tak sa celá ďalšia diskusia premenila na dokazovanie, že Dušek je predsa len socialistikorealistickým, alebo aspoň socialistickým autorom. J. Noge sa v odpovedi Okálimu zaštitil najnovším programom KSSZ: „*(...) v časti o kultúre sa hovorí o socialisticom realizme, ale nepoužíva sa už formulácia, že je to jediná metóda socialistickej literatúry. Používa sa termín socialistický realizmus i termín socialistická literatúra. V celej socialistickej literatúre sa asi ešte dlho budú viesť spory, či vystačíme s termínom socialistický realizmus. Pojem socialistická literatúra je širší ako pojem socialistický realizmus. Možno formuláciu v programe KSSZ zle interpretujem; ale chápem ju tak, že socialistický realizmus je vedúca metóda socialistickej literatúry.*“²⁴

Tému Duškovho sociálneho sveta rozviedol z triedneho hľadiska Vincent Šabík: „*Mali by sme uvažovať o legitimnom svete literárnej fikcie, na ktorý nás upozorňuje aj s. Okálím citované miesto:*

²⁰ BACHTIN, Michail, Michajlovič: *François Rabelais a ľudová kultúra stredoveku a renesance*. Praha : Odeon, 1975; BACHTIN, Michail: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava : Tatran, 1988, s. 266 – 313, rusky 1979.

²¹ PETŘÍČEK, Miroslav, jr.: Komparatistika jako způsob myšlení. In: *Dialog mezi filozofií a literaturou*. České Budějovice : Nakladatelství Tomáš Halama, 2006, s. 27 – 34, tu s. 29.

²² Dušek, c. d., s. 171.

²³ Tamže, s. 173.

²⁴ Tamže, s. 174.

„To je všetko.

Takže hotovo.

Kto to povedal: hotovo? atď.‘

(...) *Epická metafora, obraz ulice v tejto poviedke je sociálny. Rozprávač vymenúva jednotlivé domy, kto vedľa koho žije, a hneď postrehneme, že u Duška nežijú abstraktné postavy – sú to postavy profilované, často zachytené akoby v letku, jednou vetou, charakteristickou črtou alebo príhodou, ale vždy sú sociálne určené. Sú to remeselníci, predstavitelia rozmanitých profesií. Nevieť, či má próza citlivejší nástroj na zachytenie sociálnosti človeka, ako je profesia.*²⁵ V tomto duchu ho doplnil Peter Glocko: *„Chýba mi tam jedna trieda, trieda v tom čase vládnuca, ale zdá sa, že ľuďom táto trieda nechýba.*²⁶

Korunu celej diskusii nasadil Viliam Marčok: *„Myslím, že v našej súčasnej próze je veľmi málo prozaikov, ktorí by k obyčajnému človeku pristupovali s takou úctou a láskou ako Dušan Dušek. To je základná hodnota, ktorá, domnievam sa, patrí aj k požiadavkám socialistického realizmu. Okáli spomínal, že v jednej poviedke si chlapec sadne na dosku a cíti, že je teplá. Tento obraz sa zdá byť nedôstojný len preto, že nie sme schopní vnímať ľudskú solidaritu, ktorá sa odovzdáva aj takýmto elementárnym spôsobom, ako telesná energia. Veď keby nebolo ľudského tepla, keby sme jeden druhého nezohrievali, táto pláňa by vychladla.*²⁷

Nemyslím si, že by bolo treba pokračovať. Dobré úmysly obrany *Náprstka* Dušana Duška mali viesť do raja socialistického realizmu. Vydĺždili však cestu do pekla pseudoargumentácie. Práve preto, lebo socialistický realizmus bol záväznou ideologickou normou aj v čase pokusu o *perestrojkový socialistický realizmus*, išlo o dekanonizáciu za účelom potvrdenia jeho platnosti.

V rozhovore pre týždennú prílohu denníka *SME TV* oko však Ľubomír Feldek ešte v roku 2013 tvrdí: *„Trnavskou skupinou sa v literatúre končí socialistický realizmus. Umeľci sa ho začali striasť. Ľudia, ktorí tvrdia, že socialistický realizmus trval až do roku 1989, klamú.*²⁸ Usvedčuje ho nielen nespoľahlivá pamäť, ale aj jeho vlastný vstup do diskusie o knihe *Homo scribens* na pôde Zväzu spisovateľov v roku 1982, kde hovorí: *„Ešte je tu jedna vec: poznámka s. Rosenbauma, že pri inej príležitosti som v súvislosti s Trnavskou skupinou vyzdvihol jej väzbu na socialistický realizmus viac, ako je to v tejto knihe. Pripúšťam, že táto výhrada je oprávnená. Myslím si však, že ide naozaj iba o verbálnu záležitosť. Nemôžeme ľudí posudzovať podľa toho, koľko ráz a kde použijú slovo socialistický realizmus. Ja som sa v tejto knihe pobral cestou metaforického vyjadrovania: otec, matka, syn a učarovalo mi to natoľko, že som teoretickú terminológiu používal menej. Avšak: pre socialistický realizmus sú príznačné všetky mená, ku ktorým som sa v tejto knižke hlásil. Aj proti schematizmu staviam iné hodnoty, ktoré sú príznačné pre socialistický realizmus.*²⁹ A v diskusii mu to atestuje aj Vojtech Mihálik: *„K vašej skupi-*

²⁵ Tamže, s. 174 – 175.

²⁶ Tamže, s. 176.

²⁷ Tamže, s. 177.

²⁸ ANDREJČÁKOVÁ, Eva: Spisovateľ Ľubomír Feldek: Nevzdávam sa ani minúty svojho života. In: *SME, Magazín TV oko*, štvrtok, 3. januára 2013, s. 5.

²⁹ ĽUBOMÍR Feldek: *Homo scribens*. Záznam z diskusie na Zväze slovenských spisovateľov 12. 10. 1982, s. 27 – 28.

ne len toľko: celý váš ďalší vývoj a vývoj vašich rovesníkov dokazuje, že tu naozaj ide o rozvíjanie literárnej tvorby na báze socialistického realizmu.“³⁰

Diskusie osemdesiatych rokov na pôde Zväzu slovenských spisovateľov, ale aj mnohé iné publicistické vystúpenia, vedecké úvahy a teoretické publikácie z druhej polovice osemdesiatych rokov³¹ podávajú názorné svedectvo, že socialistický realizmus platil ako záväzná inštrukcia v slovenskej literatúre až do roka 1989. Ako napísal Abram Terc už v roku 1957, socialistický realizmus nebol poetologickou normou, ale výrazom teleologického konceptu dejín v spoločnosti, ktorej „cieľom je komunizmus, vo svojej mladosti známy pod menom socializmus“.³² Takto platil tento pojem už od roku 1932, kedy ho zrejme prvý raz použil predseda organizačného výboru novozaloženého Zväzu spisovateľov Ivan M. Gronskij.³³ Abram Terc odkázal aj na definíciu socialistického realizmu v stanovách Zväzu sovietskych spisovateľov: „Socialistický realizmus je základnou metódou sovietskej umeleckej literatúry a literárnej kritiky, vyžaduje od umelca pravdivé, historicky konkrétne zobrazenie skutočnosti v jej revolučnom vývine (...) V základoch tejto definície leží pojem cieľa, toho všeobjímajúceho ideálu, ku ktorému neúhybne a revolučne smeruje pravdivo zobrazovaná skutočnosť.“³⁴

Podobne to formuluje aj René Bílik, opierajúc sa o formulácie Katherine Clark, že socialistický realizmus je „kanonickou doktrínou“ a viac „funkciou superštruktúry, než bázou literatúry“ (ide o pojmy základne a nadstavby, pozn. P. Z.): „Jednoducho, literatúra a umenie v tejto ritualizovanej verzii – vo verzii socialistického realizmu – má pragmatickú funkciu. Má potvrdiť večnú platnosť centrálnej idey sovietskeho typu kultúry – idey o zákonitom smerovaní ľudských dejín do komunizmu.“³⁵ V socialistickom realizme existuje „ako v každom ‚totálnom‘, ‚heroickom‘, ‚ideálnom‘, prípadne ‚tendencióznom‘ realizme podriadenosť pod vyšší princíp života“,³⁶ pričom „to bol práve tento predradený obraz sveta a spoločenské direktívy, ktorým sa podriaďovala umelecká produkcia a jej producenti ju mali presadiť v životnej praxi“.³⁷

Neplatilo to len pre sovietsku, originálnu verziu socialistického realizmu a jeho kanonizáciu, ale úzko je spätý aj s kanonizáciou a dekanonizáciou socialistického realizmu

³⁰ Tamže, s. 28.

³¹ MARČOK, Viliam: *Socialistický realizmus dnes*. Bratislava: Tatran, 1985; ROSENBAUM, Karol: *Dejinné poučenie KSČ a literatúra*. Bratislava: Pravda, 1986; PETRÍK, Vladimír (zostavovateľ): *Hodnoty desaťročia*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1989; HAJKO, Dalimír (zostavovateľ): *Program a tvorba. Štúdie o socialistickom realizme*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, 1989.

³² TERC, Abram: Čo je to socialistický realizmus. In: *Romboid*, roč. XXV, 1990, č. 1, s. 7. Esej napísal v roku 1957 pod pseudonymom Abram Terc Andrej Siňavskij, vtedy prednášateľ Moskovskej štátnej univerzity a po emigrácii profesor na parížskej Sorbonne.

³³ BÍLIK, René: *Duch na ret'azi. Sondy do literárneho života na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava: Kalligram, 2008, s. 164. Bílik sa tu odvoláva na monografiu Katherine CLARK: *The Soviet Novel. History as Ritual*. Bloomington: Indiana University Press, 2000.

³⁴ Terc, c. d., s. 6.

³⁵ Bílik, c. d., s. 171.

³⁶ GÜNTHER, Hans: *Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch-realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30er Jahre*. Stuttgart: Metzler, 1984, s. 263.

³⁷ KLIEMS, Alfrun – RABLOFF, Ute – ZAJAC, Peter (Hg.): *Sozialistischer Realismus. Lyrik des 20. Jahrhunderts in Ost-Mittel-Europa II. Vorwort: Zwischen Ablehnung und Nachahmung*. Berlin: Frank & Timme, 2006, s. 11.

v slovenskej a českej literatúre. Zornitza Kazalarska-Zhivkova sa odvoláva opäť na Hansa Günthera:³⁸ „*Pojem dekanonizácie označuje predposlednú, destabilizujúcu životnú fázu kánonu socialistického realizmu, v ktorej dochádza pozvoľna k rozlúčke s obligatornosťou kánonu. Dekanonizačná fáza socialistického realizmu sa vyznačuje viacerými pokusmi o korektúry a vylepšenia (napríklad o koncepty ‚socialistickej literatúry‘ alebo ‚realizmu bez brehov‘ (v nemčine bez klapiek, pozn. P. Z.) Rogera Garaudyho, ktoré majú uchovať pri živote kánon, vyžadujúci si reformy.*“³⁹ Sem patrí aj dobový pokus Pavla Števéčka zo začiatku šesťdesiatych rokov nehovoriť „o socialistickom realizme, ale o literatúre socialistickej a realistickej, ktorá má predovšetkým vplývať na etiku doby“.⁴⁰ Za poslednú fázu potom možno označiť situáciu osemdesiatych rokov, ktorú Mira Keratová tak trochu anekdoticky, ale nie nepriliehavo označuje ako potenciálnu „*perestrojku socialistického realizmu*“.⁴¹

Diskusiu o Dušanovi Dušekovi by sme mohli označiť za akúsi slovenskú perzifláž *perestrojky socialistického realizmu*. Tak trochu metaforicky by sa dalo povedať, že jeden z posledných životov socialistického realizmu na Slovensku sa skončil v prvom čísle časopisu *Romboid* v roku 1990 práve uverejnením úvahy Abrama Terca Čo je to socialistický realizmus. Trvalo len tridsaťtri rokov, kým doputovala na Slovensko. A rovnako metaforicky by sa dalo povedať, že *teplá záchodová doska* ako výraz ľudskej solidarity z diskusie o Dušekovi bola vlastne, ako o tom píše Terc, oným *klozetom z čistého zlata*, ktorý sľúbil Lenin.

LITERATÚRA

- ANDREJČÁKOVÁ, EVA: Spisovateľ Ľubomír Feldek: Nevzdávam sa ani minúty svojho života. In: *SME*, Magazín TV oko, štvrtok, 3. januára 2013, s. 5.
- BACHTIN, Michail Michajlovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha : Odeon, 1975.
- BACHTIN, Michail Michajlovič: *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava : Tatran, 1988 (rusky 1979).
- BERGER, Roman: *Cesta s hudbou*. Bratislava : Hudobné centrum, 2012.
- BÍLIK, René: *Duch na reťazi. Sondy do literárneho života na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava : Kalligram, 2008.
- ČEPAN, Oskár: Vzťahy v literárnom vývine. In: *Literárnoteoretické state*. Bratislava : Veda, 2003, s. 76.
- DUŠEK, Dušan: Kritici diskutujú o Dušanovi Dušekovi. In: *Slamienka*. Ed. Vladimír Petrik. Liptovský Mikuláš : Tranoscus, 2011, s. 167 – 179.
- FELDEK, Ľubomír: *Homo scribens*. Záznam z diskusie na Zväze slovenských spisovateľov, 12. 10. 1982, s. 28.
- GÜNTHER, Hans: *Die Verstaatlichung der Literatur. Entstehung und Funktionsweise des sozialistisch-realistischen Kanons in der sowjetischen Literatur der 30er Jahre*. Stuttgart : Metzler, 1984.

³⁸ GÜNTHER, Hans: Die Lebensphasen eines Kanons – am Beispiel des sozialistischen Realismus, in: *Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation II*, hrsg. von Aleida und Jan Assmann. München : Fink, 1987, s. 138 – 148 a GÜNTHER, Hans: *Das Tauwetter als Prozess der Entkanonisierung*, in: *Das Tauwetter und die Folgen: Kultur und Politik in Osteuropa nach 1956*. Hrsg. Von Dietrich Beyrau und Ivo Bock. Bremen : Temmen, 1988, s. 143 – 155.

³⁹ KAZALARSKA-ZHIVKOVA, Zornitza: *Wiederholungseffekte: Tschechische und slowakische Lyrik der „Latenzeit“ 1955-1965*. Dissertation. Berlin : Philosophische Fakultät II der Humboldt-Universität zu Berlin, 2013, s. 27.

⁴⁰ KUPEC, Ivan: *Dennik 1962 – 1968*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1992, s. 18.

⁴¹ KERATOVÁ, Mira (Ed.): *Ľubomír Ďurček. Situačné modely komunikácie*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2013, s. 39.

- GÜNTHER, Hans: Die Lebensphasen eines Kanons – am Beispiel des sozialistischen Realismus. In: *Kanon und Zensur. Beiträge zur Archäologie der literarischen Kommunikation II*, hrsg. von Aleida und Jan Assmann. München : Fink, 1987, s. 138 – 148.
- GÜNTHER, Hans: Das Tauwetter als Prozess der Entkanonisierung. In: *Das Tauwetter und die Folgen: Kultur und Politik in Osteuropa nach 1956*. Hrsg. Von Dietrich Beyrau und Ivo Bock. Bremen : Temmen, 1988, s. 143 – 155.
- HAJKO, Dalimír (zostavovateľ): *Program a tvorba. Štúdie o socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.
- HAMADA, Milan: Som človek pisanej kultúry. In: *Odpovede*. Levice : Koloman Kertész Bagala, 2013, s. 33 (Rozhovor s Pavlom Matejovičom a Petrom Muránskym, pôvodne 2004).
- HAVEL, Václav: Český úděl? In: *O lidskou identitu*. Praha : Rozmluvy, 1990, s. 193 – 200, pôvodne in: *Tvář*, roč. IV, č. 2 /únor 1969/, s. 30 – 33.
- HVÍŽDALA, Karel: *Grušova hlidka na Rýnu. Rozhovory z let 1983 – 2011*. Praha : Mladá fronta, 2011.
- KAZALARSKA-ZHIVKOVA, Zornitza: *Wiederholungseffekte: Tschechische und slowakische Lyrik der „Latenzzeit“ 1955 – 1965*. Dissertation. Berlin : Philosophische Fakultät II der Humboldt-Universität zu Berlin, 2013.
- KERATOVÁ, Míra (Ed.): *Lubomír Ďurček. Situačné modely komunikácie*. Bratislava : Slovenská národná galéria, 2013.
- KLIEMS, Alfrun – RAßLOFF, Ute – ZAJAC, Peter (Hg.): *Sozialistischer Realismus. Lyrik des 20. Jahrhunderts in Ost-Mittel-Europa II. Vorwort: Zwischen Ablehnung und Nachahmung*. Berlin : Frank & Timme, 2006.
- KRITICI diskutujú o Dušanovi Dušekovi. In: *Romboid*, ročník XXI, 1986, č. 6, s. 21 – 32.
- KUPEC, Ivan: *Denník 1962 – 1968*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1992.
- MACURA, Vladimír: Případ „čurajícího chlapčeka“. Zapomenutý básník Května Jaromír Jermáf. In: *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha : Academia, 2008, s. 256 – 270 (pôvodne 1993).
- MARČOK, Viliam: *Socialistický realizmus dnes*. Bratislava : Tatran, 1985.
- PETRÍČEK, Miroslav, jr. : Komparatistika jako způsob myšlení. In: *Dialog mezi filozofií a literaturou*. České Budějovice : Nakladatelství Tomáš Halama, 2006, s. 27 – 34.
- PETRIK, Vladimír (zostavovateľ): *Hodnoty desaťročia*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1989.
- ROSENBAUM, Karol: Prvá fáza prekonávania dôsledkov pôsobenia pravice v literatúre (1969 – 1970). In: Rosenbaum, Karol (zostavovateľ): *Dejinné poučenie KSČ a literatúra*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1986, s. 67.
- ŠABÍK, Vincent: Dominik Tatarka – „performer“ na najvyššom poschodí literatúry“. In: *Slovenské pohľady*, ročník IV (129), 2013, č. 7 – 8, s. 81 – 97.
- ŠIMEČKA, Milan: O veľkých a malých dejinách. In: *Kruhová obrana*. Bratislava : Artforum, 2011, s. 16, prvé verejné vydanie v Arche (1991), pôvodne in: *Kruhová obrana*. Praha : Edice Petlice, 1985 a Kolín nad Rýnom : Index, 1985.
- TERC, Abram: Čo je to socialistický realizmus. In: *Romboid*, 1990, ročník XXV, č. 1, s. 6 – 15 a č. 3, s. 107 – 116.
- TOMČÍK, Miloš: Socialistický realizmus v slovenskej literatúre a literárnej vede sedemdesiatych rokov. In: ROSENBAUM, Karol (zostavovateľ): *Dejinné poučenie KSČ a literatúra*. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1986, s. 122 – 150.
- TUŠER, Andrej: Systém a typológia tlače. In: *Otázky žurnalistiky*, 1997, č. 4, s. 267.

Prof. PhDr. Peter Zajac, DrSc.
 Ústav slovenskej literatúry SAV
 Konventná 13
 813 64 Bratislava
 SR
 e-mail: pzaj46@gmail.com